

ROBERTO PERESSIN
(Warszawa)

ORMIAŃSKIE PRZEKŁADY DZIEŁ GRECKICH. CHARAKTERYSTYKA PL. LEG. II 652 A – 660 A

WSTĘP

Filolodzy zwrócili uwagę na ormiańskie przekłady Platona za sprawą Fredericka C. Conybeare'a, dziewiętnastowiecznego orientalisty brytyjskiego. Dostrzegając wyjątkową wierność tekstu ormiańskiego w stosunku do oryginału, Conybeare rzucił światło na szczególne znaczenie tego źródła dla badań greckiej tradycji rękopiśmiennej. Owa wierność czyni je bowiem cennym i użytecznym świadkiem, pozwalającym emendować grecki tekst w niektórych miejscach, a także potwierdzać lub kwestionować poszczególne lekcje proponowane przez filologów¹. Sposób tłumaczenia *verbum de verbo*, który nadaje temu korpusowi formę poniekąd sztuczną i obcą językowi ormiańskiemu, typowy jest dla fazy literatury ormiańskiej, którą badacze określają terminem *Yownaban dproc*², co tłumaczyć można jako „szkoła hellenofiliska” czy też „hellenizująca”. Faza ta sięga początkami okresu pomiędzy V a VIII wiekiem n.e., po powstaniu wybitnego ormiańskiego przekładu Biblii, uważanego za arcydzieło literatury w języku klasycznym (*grabar*), a od okresu klasycznego odróżnia się skrajną biernością w przekładzie tekstu źródłowego, bardzo często kosztem naturalności języka ormiańskiego. Dorobek tej epoki obfituje w tłumaczenia tekstów greckich poświęconych retoryce, filozofii i gramatyce. Pomędzy wspomnianym przekładem Biblii, powstałym w V wieku n.e., a pierwszym etapem okresu hellenofilskiego badacze identyfikują krótki okres przejściowy, prehellenofilski czy też prehellenizujący, datowany na lata 450–500, który charakteryzuje się w przekładach większą swobodą w stosunku do oryginału oraz zastosowaniem wartościowych rozwiązań stylistycznych³.

¹ Owe przekłady sięgają bowiem V–VII w., podczas gdy najstarsze rękopisy greckie bardzo rzadko datowane są przed X w. Fundamentalne dla tego tematu pozostają badania Giancarla Bolognesiego, zob. zbiór prac: G. Bolognesi, *Studi e ricerche sulle antiche traduzioni armene di testi greci*, Edizioni dell'Orso, Alessandria 2000.

² W artykule zastosowano system transliteracji Hübschmanna-Meilleta, używany w czasopiśmie „Revue des Études Arméniennes”.

³ G. Lafontaine, B. Coulie, *La version arménienne des Discours de Grégoire de Naziance*, Lovanii 1983 (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium [= CSCO] 446; Subsidia 67).

O celach, metodach i datowaniu hellenofilskiej działalności translatorskiej dużo dyskutowano w ubiegłym wieku. Jedne z pierwszych ważnych badań przeprowadził Yakob Manandean, który zaproponował podzielenie dzieł hellenofilskich na cztery grupy, na podstawie analizy tłumaczenia na ormiański wyrazów złożonych: w pierwszych przekładach zauważył on pewną niezależność od wzoru greckiego, podczas gdy w następnych widać było, jak wpływ języka źródłowego stawał się coraz istotniejszy, czyniąc tłumaczenia bardziej mechanicznymi⁴. W późniejszych badaniach Sen Arevšatyan przypisuje przekłady Platona do trzeciej grupy powyższego podziału, datowanej na pełny okres hellenofilski (pomiędzy końcem VI wieku a początkiem wieku VII)⁵. W świetle tych i innych przesłanek historycznych oraz leksykalnych odrzucono starą tezę, według której autorstwo Platońskiego korpusu należałoby do Grigora Magistrosa, ormiańskiego erudyty, żyjącego pomiędzy X a XI wiekiem⁶. Pewne wątpliwości co do tezy Arevšatjana wyraził Jos Weitenberg⁷, dostrzegając rozbieżności pomiędzy słownictwem używanym w przekładzie Platona a słownictwem typowym dla okresu hellenizującego i zwracając uwagę na potrzebę pogłębionego badania składniowego tego tekstu⁸.

Przedmiotem mojego zainteresowania w tym artykule jest przekład *Praw* Platona, zawarty w korpusie tłumaczeń zachowanych w rękopisie V 1123 z Biblioteki Ojców Mechitarystów w San Lazzaro w Wenecji (fol. 43–54). Rękopis, powstały prawdopodobnie pomiędzy XVI i XVII wiekiem, zawiera ormiańskie przekłady pięciu dialogów Platońskich (*Timajos*, *Eutyfron*, *Obrona Sokratesa*, *Prawa* i *Minos*) oraz *Elementy teologii* Proklosa⁹. Przeprowadzone przeze mnie porównanie ormiańskiego tekstu Platona z oryginałem partii *Leg.* II 652 a – 660 a pozwala na wyciągnięcie – pomimo niewielkiego rozmiaru próbki – szeregu istotnych wniosków w różnych obszarach: krytyki tekstu, fonetycznym, leksykalnym, składniowym i stylistycznym. Pomijając uwagi przydatne w ramach badań greckiej tradycji rękopiśmiennej i dla ustalenia bardziej wiarygodnego tekstu ormiańskiego, zamierzam w niniejszym artykule przedstawić spostrzeżenia, które mogą stanowić

⁴ Y. Manandean, *Yownaban dproc'ē ew nra zargac' man šrjannerə*, Vienna 1928.

⁵ S. Arevšatyan, *Platoni erkeri Hayerēn f' argmanowf' ean zamanakə*, Banber Matenadarani 10, 1971, s. 16–18.

⁶ F. C. Conybeare, *On the Old Armenian Version of Plato's Laws*, *AJPh* 12, 1891, s. 399–413.

⁷ J. J. S. Weitenberg, *Hellenophile Syntactic Elements in Armenian Texts*, *Slovo* 26–27, 2001–2002, s. 64–72.

⁸ Jednakże debata nad datowaniem ormiańskiego przekładu Platona pozostaje wciąż nierozstrzygnięta. Zob. I. Tinti, *On the Chronology and Attribution of the Old Armenian Timaeus: a Status Quaestionis and New Perspectives*, *Egitto e Vicino Oriente* 35, 2012, s. 219–282; ead., *Grecisms in the Ancient Armenian Timaeus*, [w:] *Greek Texts and Armenian Traditions. An Interdisciplinary Approach*, oprac. F. Gazzano, de Gruyter, Berlin – Boston 2016, s. 277, przyp. 2.

⁹ Szczegółowe wiadomości na temat rękopisu wraz z aktualną bibliografią prac o ormiańskich przekładach dialogów Platona można znaleźć w: C. Aimi, *La versione armena del libro V delle Leggi di Platone. Edizione critica con commento e note al testo*, dysertacja doktorska, Università di Bologna, 2016, s. 15–25, 105–112, http://amsdottorato.unibo.it/7362/1/aimi_chiara_tesi.pdf (dostęp 22 września 2021).

przyczynek do badań nad metodologią przekładu ormiańskiej „szkoły hellenizującej” i zarazem do lepszego datowania korpusu ormiańskich tłumaczeń dialogów Platona¹⁰.

1. LEKSYKA

Wiele terminów greckich w omawianym tekście przetłumaczono z zastosowaniem kalki językowej; w innych natomiast przypadkach można mówić o adaptacji na różnych poziomach.

1.1. RZECZOWNIKI I PRZYMIOTNIKI ZŁOŻONE: KALKI LEKSYKALNE

W większości są to terminy techniczne, związane ze sferą kultury greckiej i często z tematyką filozoficzną. Język ormiański tworzy złożenia z podobną łatwością jak greka. Oto niektóre przykłady kalki strukturalnej, czyli odzwierciedlającej budowę słowotwórczą greckiego słowa:

- gr. ἀ-παιδευσ-ία (659 a 6) – ‘brak erudycji’ → orm. *an-hrahang-owł^c iwn* (53, 7).

Wyrazy złożone z ormiańskiego przedrostka *an-*, etymologicznie paralelnego do gr. ἀ(v)- i łac. *in-*, są często spotykane w literaturze hellenofilskiej, podobnie jak w tekstach klasycznych, czego świadectwem są liczne przykłady obecne w omawianym tekście. Orm. *-hrahang-* ‘szkolenie, wykształcenie’ oddaje bazę gr. παιδευ- (por. παιδευ-ω – ‘wychowywać, kształcić’). Odnotujmy także ormiański przyrostek o znaczeniu abstrakcyjnym *-owł^c iwn*, będący odpowiednikiem gr. -ία i łac. *-tiō(n)*. Warto w tym kontekście zwrócić uwagę również na napotykaną w analizie przymiotnik gr. ἀ-παιδευτος (654 a 9; d 7) – ‘niewykształcony’ → orm. *an-xrat* (45, 14; 46, 13), stworzony na bazie synonimu *xrat* – ‘wykształcenie’.

- gr. ἀ-χόρευτος (654 a 9) – ‘bez wykształcenia tanecznego’ → orm. *an-pareli* (45, 15).

W przekładzie tego wyrazu, obok omówionego wyżej przedrostka *an-* oraz leksemu *par* → χορός – ‘taniec’, występuje przyrostek *-li*¹¹, stosowany często w ormiańskich tłumaczeniach przymiotników czasownikowych greckich zakończonych na -τός, o znaczeniu biernym.

- gr. ἔμ-φουτον (654 a 5) – ‘wrodzony’ → orm. *ner-bnak* (45, 9).

Gr. ἐν- → orm. *ner-*, podczas gdy rdzeń φου- ma swój odpowiednik w orm. *bn-*. Ormiański przymiotnik w tym wariantcie stanowi *hapax*. W słownikach weneckich

¹⁰ Przytoczone tu cytaty greckie zaczerpnięte zostały z: Platon, *Œuvres complètes*, t. XI, cz. 1: *Les Lois*, I-II, wyd. i przeł. É. des Places, Les Belles Lettres, Paris 1951; tekst ormiański bazuje na edycji weneckiej: Platoni, *Tramaxōsowł^c iwnk^c yałags Ōrinac^c ew Minovs*, i Venetik 1890. Cytaty z edycji weneckiej konfrontowałem z odpowiadającymi im ustępami w rękopisie V 1123, będącym podstawą wydania weneckiego. Przytoczone polskie przekłady *Praw* bazują na tłumaczeniu Marii Maykowskiej. Słowa ormiańskie odpowiadające greckim poprzedzam symbolem strzałki.

¹¹ M. Minassian, *Manuel pratique d'arménien ancien*, Klincksieck, Paris 1976, s. 358–359.

można znaleźć wyłącznie formę *ner-a-bnak* ze spójką *-a*¹². Nieobecność tej spójki w naszym przymiotniku może świadczyć o tym, że został on tu użyty w swojej dawniejszej formie¹³.

- gr. νομο-θετ-ικός (657 a 4) – ‘ustawodawczy’ → orm. *awrin-a-dr-akan* (49, 26).

W tej kolejnej typowej kalce leksykalnej, spójnej z modelem greckim, pierwszy człon pochodzi od ormiańskiego słowa *awrēn* – ‘prawo’, będącego odpowiednikiem gr. νόμος, podczas gdy drugi człon stanowi formację pokrewną z czasownikiem *dnem*, korespondującym etymologicznie z gr. τίθημι – ‘kłaść’. Greckiemu formantowi przymiotnikowemu *-ικός* zazwyczaj odpowiada orm. *-akan*¹⁴.

Warta uwagi jest następująca grupa terminów literackich, wyliczonych w *Leg. II* 658 b:

- gr. ῥαψωδία – ‘rapsodia’ → orm. *hagn-erg-owt^ciwn* (51, 27) – ‘zbiór pieśni’.

Pierwszy element tej kalki stworzony został na bazie rdzenia czasownika *hagnem* → ῥάπτω – ‘szyć, zszywać’, a druga częśćka, orm. *-erg-owt^ciwn*, jest tłumaczeniem gr. *-ωδία*. Zauważmy, że *erg* koresponduje z ᾠδή – ‘pieśń’, a *-owt^ciwn* jest zwykłym sufiksem o znaczeniu abstrakcyjnym.

- gr. κιθαρ-ωδία – ‘kitarodia’ → orm. *p^canderⁿ-ergowt^ciwn* (51, 28).

Tutaj orm. *p^cander(n)* odpowiada gr. κιθάρα – ‘cytra’. Łączy się ze scharakteryzowaną wyżej formacją *-ergowt^ciwn*.

- gr. τραγωδία – ‘tragedia’ → orm. *olb-erg-owt^ciwn* (52, 11) – ‘pieśń cierpienia’.

W tym interesującym wyrazie ponownie widać, że orm. *-erg-owt^ciwn* pełni funkcję gr. części *-ωδία*, jednak *olb* – ‘lament, płacz’ nie odpowiada dosłownie gr. τραγ- (τράγος) – ‘koziół’. Mamy więc do czynienia nie z mechanicznym tłumaczeniem, ale posłużeniem się nowym rzeczownikiem złożonym charakteryzującym obrazowo fenomen literacki – może ze względu na kłopoty interpretacyjne, jakie sprawia greckie złożenie. Chyba że jest to kalka, ale dokonująca swoistej interpretacji greckiego słowa, bo łącząca pierwszy element z czasownikiem τρώγω – ‘pożerać’; stąd interpretacja słowa τραγωδία jako ‘pieśń cierpienia, utrapienia’ (faktycznie i czasownik τρώγω, i rzeczownik τράγος łączy ten sam rdzeń)¹⁵.

- gr. κωμ-ωδία – ‘komedia’ → orm. *katak-erg-owt^ciwn* (51, 28).

Tłumaczenie tego wyrazu przypomina wyżej przytoczone tłumaczenie terminu τραγωδία: pierwszy składnik *katak* – ‘żart’ znaczeniowo bliski jest greckiemu słowu

¹² G. Awet’ikéan, X. Siwrnēlean, M. Awgerean, *Nor bargirk’ haykazean lezowi*, t. I–II, i Venetik 1836–1837, s.v.; E. Ciakciak, *Dizionario armeno-italiano*, t. I–II, Venezia 1837, s.v.

¹³ Ch. Mercier, *L’École hellénistique dans la littérature arménienne*, *Revue des Études Arméniennes* 15, 1978, s. 59–75, zwł. s. 69.

¹⁴ A. Meillet, *Esquisse d’une grammaire comparée de l’arménien classique*, wyd. II, Vienne 1936, s. 13.

¹⁵ Na temat ormiańskiego tłumaczenia greckich wyrazów τραγωδία i κωμωδία por. R. Sgarbi, *Tecnica dei calchi nella versione armena della ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΤΕΧΝΗ attribuita a Dionisio Trace*, *Memorie dell’Istituto Lombardo, Accademia di Scienze e Lettere, Classe di Lettere* 31, 1990, s. 233–369.

κῶμος – ‘pochód świąteczny, święto, zabawa’, choć niezośamy z nim. Przypadek ten świadczy zatem o analogicznej jak w poprzednim przypadku refleksji autora przekładu nad tłumaczonym terminem¹⁶.

Z innych względów na uwagę zasługuje tłumaczenie dwóch występujących razem u Platona przymiotników (*Leg.* II 655 a 6):

- gr. εὐ-ἁρμοςτος – ‘harmonijny, dobrze zharmonizowany’, → orm. *k^caj^c-yarmar* (46, 34).
- gr. εὖ-ρυθμος – ‘o dobrym rytmie’ → orm. *bare-yelanak* (ibid.).

Jak widać, tłumacz w tych przypadkach dla oddania greckiego przedrostka εὐ- zastosował dwa odmienne, synonimiczne przedrostki ormiańskie, a mianowicie *k^caj^c-*, który występuje także osobno jako przymiotnik o znaczeniu ‘dobry, dzielny’, oraz *bare-* (por. *bari* – ‘dobry’). Do tego tematu powrócimy w dalszej części artykułu, gdy mowa będzie o aspekcie literackim tłumaczeń ormiańskich szkoły hellenofilskiej.

Obok tych przykładów translacji, dokonanych przeważnie przy użyciu metod imitacyjnych, w omawianym tekście występują także słowa tłumaczone w sposób bardziej „naturalny”, wykorzystujący peryfrazę i inne konstrukcje, na przykład:

- gr. συγ-χορευτής (654 a 1) – ‘towarzysz w tańcu’ → orm. *par-a-kic^c* (45, 4).

Grecki przedrostek συν-, wskazujący na wspólne działanie, został oddany przez przyrostek *-kic^c*, o wspólnym rdzeniu z ormiańskim czasownikiem *kc^cem* – ‘wiązać’. Jest to sposób tłumaczenia często spotykany w dziełach prehelleno-filskich¹⁷.

- gr. χοροδιδάσκαλος (655 a 8) – ‘nauczyciel chóru’ → orm. *parowc^c vardapet* (46, 35–36) – ‘*chorearum magister*, mistrz tańca’; złożenie oddane peryfrazą.

1.2. SPOSOBY TŁUMACZENIA NAZW WŁASNYCH

Ze względu na sposób przekładu, tłumaczenia nazw własnych można podzielić na trzy kategorie: *transcriptio*, *comparatio* oraz *interpretatio*¹⁸. W omawianym tekście odnajdujemy przykłady tłumaczeń nazw własnych i tworzonych od nazw własnych przymiotników, które przyporządkować można do pierwszej i trzeciej z powyższych kategorii. Kategoria *transcriptio* zawiera przypadki, w których nazwy zostają zachowane w brzmieniu oryginalnym czy bliskim oryginalnego, często z użyciem adaptacji fonetycznej. Poniżej podane zostały niektóre przykłady.

¹⁶ Zob. poprzedni przypis.

¹⁷ Zob. A. Sirinian, *La traduzione armena dei composti verbali greci nell’Orazione 7 di Gregorio di Nazianzo*, Le Muséon 106, 1993, s. 89–95.

¹⁸ Zgodnie z metodologią zaproponowaną w: A. Sirinian, *Sulla riproduzione dei nomi propri nella versione armena dell’Orazione 4 di Gregorio di Nazianzo*, Rendiconti dell’Istituto Lombardo. Classe di Lettere, Scienze Morali e Storiche 128, 1994, s. 251–262.

1.2.1. NAZWY WŁASNE

– gr. ἐν Αἰγύπτῳ (656 d 3) – ‘w Egipcie’ → orm. *y-Egiptos* (49, 6).

Zauważmy, że oddanie dyftongu αι samogłoską *e* jest zgodne ze średniowieczną wymową greki, podobnie jak oddanie υ przez samogłoskę *i*.

– gr. Ἀπόλλωνα (653 d 3) – ‘Apollina [*acc. sing.*]’ → orm. *z-Apolon* (44, 23).

Podwójnej spółgłosce bocznej -λλ- odpowiada w języku ormiańskim pojedyncza spółgłoska boczna podniebienna *l*, co jest częstym zjawiskiem, lecz równolegle występuje także podwojona spółgłoska *ll*, a także dźwiękowa spółgłoska *l* i podwojona *ll*; por. niżej¹⁹.

– gr. Κλεινίας – ‘Klejnias’ (imię jednej z osób dialogu) → orm. *Klinias*.

Znajdujemy także formę *Klinias* (por. 54, 31) ze spółgłoską boczną dźwiękową *l*²⁰. Dyftong ει, który w wyniku itacyzmu uległ w grece średniowiecznej monoftongizacji, oddawany jest regularnie za pomocą samogłoski *i*.

– gr. Ὀδύσσειαν (658 d 6) – ‘*Odyseję*’ → orm. *z-Odisean* (52, 16).

W tym przypadku natomiast dyftong ει zostaje oddany za pomocą samogłoski *e* (por. łac. *Odyssea*), a geminata -σσ- przez pojedyncze *s*.

– gr. Ὅμηρος (658 b 8) – ‘Homer’ → orm. *Homeros* (51, 27).

Aspiracja zostaje zachowana, a samogłoska η oddana jest przez *e*.

1.2.2. PRZYMIOTNIKI

– gr. Ἰταλικός (659 b 6) – ‘italski’ → orm. *italiac^cin* (53, 16).

Zauważmy zachowanie samogłoski *i* przed sufiksem tworzącym nazwy mieszkańców: *-iac^cin*.

– gr. Σικελικός (659 b 6) – ‘sycylijski’ → orm. *sikil-ac^cin* (53, 16).

W tłumaczeniu *ε* zostaje oddane za pomocą *i*, ale w tym przypadku samogłoska *i* nie zostaje zachowana, tak jakby w oryginale użyto podstawowego przymiotnika Σικελός.

– gr. Ἡσιοδείων (658 d 7) – ‘Hezjodowy’ → orm. *y-Isidoseanc^cn* (dopełniacz cząstkowy) (52, 16).

W tym przymiotniku pochodnym transliteracja ormiańska nie zachowuje początkowej aspiracji, a samogłoska η zostaje oddana jako *i*, odzwierciedlając itacyzm w grece. Odnotujmy także zanik wewnątrzwyrazowego -o-.

Ostatni przykład należy do kategorii *interpretatio* – nazwa tłumaczona jest etymologicznie:

– gr. Μοῦσα (653 d 3) – ‘Muza’ → orm. *erazišt* (44, 22) ‘muzyk’, wyraz pokrewny ze słowem *erg*, które odpowiada greckiemu ᾠδή.

Jak widać, nie jest możliwe prześledzenie generalnych reguł transliteracji głosek i dyftongów. Może to wynikać ze specyfiki źródła mówionego lub pisanego, z którego korzystał tłumacz; innym powodem może być utrwalenie niektórych nazw własnych w tradycji.

¹⁹ Por. H. Hübschmann, *Altarmenische Grammatik*, t. I: *Armenische Etymologie*, Leipzig 1897, s. 327–328; Meillet, op. cit., s. 43.

²⁰ Zob. Bolognesi, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 1), s. 122.

1.3. DUBLETY

W omawianym ustępie pojawiają się dwa przypadki tłumaczenia podwójnego (dublet), w których odnajdujemy, obok wyrazu głównego, drugi termin, będący synonimem bądź wyjaśniający sens tego pierwszego:²¹

- gr. τὰ πατρία [scil. σχήματα] (656 e 3) – ‘rodzime [ruchy taneczne]’ – w przekładzie ormiańskim znajdujemy *hayreni ew gawarayin sovorow^ciwnk^c* (49, 17) – „zwyczaję rodzime i miejscowe”.

Oprócz dwóch bliskoznacznych przymiotników: *gawarayin* – ‘miejscowy’ i *hayreni* – ‘rodzimy’ pojawia się w tekście rzeczownik *sovorow^ciwnk^c* – ‘zwyczaję’, nieobecny w oryginale greckim.

- grecki rzeczownik συμφωνία (659 e 3) – ‘zgoda’ został przetłumaczony w ormiańskim tekście *jaynak^cow^ciwnn* i *miabanow^ciwnn* (54, 6) – „zgoda w porozumieniu”.

W tym przypadku tłumacz posłużył się jednocześnie dwoma ekwiwalentnymi terminami, które w innych miejscach przekładu występują także osobno i zamiennie jako tłumaczenie gr. συμφωνία, bez zróżnicowania znaczeniowego, por. na przykład *jaynak^cow^ciwnn* (44, 10 ← 653 b 6) i *z-miabanow^ciwn* (57, 12 ← 662 b 2).

1.4. FORMY LEKSYKALNE NIEOBECNE W WIELKICH SŁOWNIKACH WENECKICH²²

Niektóre wyrazy okazują się niepoświadczone w referencyjnych słownikach sporządzonych przez weneckich mechtarystów.

- *anhrahangow^ciwn* (53, 7) – ‘brak erudycji’.

Wspomniany wyżej rzeczownik odpowiadający gr. ἀπαίδευσία.

- *arajac^cow^cow^ciwn* (51, 23) – ‘przedstawienie, pokazywanie, zwiastowanie’.

Kolejny abstrakcyjny rzeczownik utworzony na bazie czasownika *c^cow^canem* – ‘przedstawić, pokazywać’, użyty dla przetłumaczenia gr. πρόρρησις (658 b 4–5) – ‘zapowiedź, obwieszczenie’.

- *gerazanc^capēs* (49, 26) – ‘znakomicie’.

Przysłówek utworzony od przymiotnika *gerazanc^c* – ‘wybitny, znakomity’ (gr. ὑπερ- → orm. *ger-*), odpowiadający gr. ὑπερβαλλόντως (657 a 4).

- *ellenakan* (53, 16) – ‘helleński, grecki’.

²¹ Na ten temat zob. R. B. Finazzi, *Versioni armene di testi greci: problemi di lessicologia*, [w:] *Autori classici in lingue del Vicino e Medio Oriente. Atti del III, IV, V Seminario sul tema: „Recupero di testi classici attraverso recezioni in lingue del Vicino e Medio Oriente”*, oprac. G. Fiaccadori, Istituto Poligrafico dello Stato, Roma 1990, s. 171–176; P. Pontani, *A Contribution to the Specification of the Greek Lexicons Used by the Translators of the Yownaban Dproc*, [w:] *Armenian Perspectives. 10th Anniversary Conference of the Association Internationale des Études Arméniennes*, oprac. N. Awde, Curzon Press, London 1997, s. 191–199; M. Olivieri, *Influenze di lessici greci nelle traduzioni armene di Filone*, *Eikasmos* 11, 2000, s. 235–247.

²² Zob. wyżej, przyp. 12.

Forma przymiotnikowa przypominająca gr. Ἑλληνικός (659 b 6); obecny w naszym przekładzie jest również wariant *ellenakan* (46, 22), który też nie jest zarejestrowany we wspomnianych wyżej słownikach.

– *nerbnak* (45, 9) – ‘wrodzony’.

Kalka gr. ἔμφυτον, omówiona wyżej.

– *sikilac^ci* (59, 16) – ‘sycylijski’.

Już wspomniany odpowiednik gr. Σικελικός.

– *tkarapēs* (54, 10) – ‘słabo’.

W słownikach występuje jedynie forma przymiotnikowa *tkar*, odpowiadająca greckiemu ἀσθενής, z której wywodzi się ten przysłówek, paralelny do gr. ἀσθενῶς (659 e 6).

2. BŁĘDY I ROZBIEŻNOŚCI W TŁUMACZENIU

2.1 SŁOWA DOBRANE ZUPEŁNIE NIETRAFNIE LUB Z CELOWO ZMIENIONYM ZNACZENIEM

– gr. δειλία (659 a 7) – ‘tchórzostwo’ vs orm. *angitowł^ciwn* (53, 9) – ‘ignorancja’.

Poprawne tłumaczenie rzeczownika greckiego powinno wykazywać pokrewieństwo ze słowem *vat*, odpowiadającym greckiemu przymiotnikowi δειλός – ‘tchórzliwy’ (por. na przykład 655 a 1 → 46, 27).

– gr. διαφεύγω (654 e 5) – ‘uciekać’ vs orm. *čotoprem* (46, 20) – ‘uwalniać’.

Pomylenie ze sobą tych dwóch czasowników może wynikać z pewnego zazębenia ich znaczeń, jako że ucieczka może być konsekwencją uwolnienia, a jedno i drugie kończy niewolę. Pomyłka może wynikać z błędnego użycia instrumentów leksyko-graficznych.

– gr. ἐπιτρέπω (659 b 7) – ‘zwracać się (ku komuś lub czemuś), powierzyć się’ vs orm. *yordorem* (53, 17) – ‘popychać’.

Użyty tu czasownik ormiański ma to samo znaczenie co grecki czasownik προτρέπω, z którym mógł zostać pomyłony.

– gr. ξένος (653 c 5; 654 d 4) – ‘obcy, przybysz’ vs orm. *sireli* (46, 9; 54, 22) – ‘drogi’.

Ściśle rzecz biorąc, trudno mówić o błędzie. Chodzi o użycia przymiotnika ξένος w wołaczu, w odniesieniu do jednego z rozmówców w dialogu. Jak wiadomo, w *Prawach* – dialog toczy się na Krecie – nie występuje Sokrates, a rozmówcą mającym jego cechy jest różnie identyfikowany Anonimowy Ateńczyk (Ἀθηναῖος). W ormiańskim przekładzie staje się on Platonem (*Platon*), w zgodzie z tradycją interpretacyjną sięgającą starożytności (por. Cic. *Leg.* I 15). W sytuacji narracyjnej powstałej w ten sposób w przekładzie dosłowne tłumaczenie zwrotu do owego ateńskiego przybysza, zidentyfikowanego jako Platon, nie miałoby sensu. Dlatego przymiotnik ten został zastąpiony przez *sireli*, odpowiednik słowa φίλος, często używanego w zwrotach do rozmówcy w dialogach Platona. Oczywiście w innych miejscach ormiańskiego

przekładu *Praw*, gdy przymiotnik ξένος nie odnosi się do osoby dialogu, jest on oddany dosłownie, por. np. XI 915 b 6 → 389, 3 gdzie użyto orm. *awtar*.

2.2. CZĘŚCIOWE NIESPÓJNOŚCI SEMANTYCZNE I LEKSYKALNE

– gr. γυμνικός (658 a 7) – ‘gimnastyczny’ vs orm. *merk* (51, 14) – ‘nagi’.

Tłumaczenie jest niepoprawne, gdyż tłumacz zrozumiał z tego przymiotnika pochodnego jedynie jego rdzeń, wspólny dla przekładanego wyrazu oraz dla wyrazu γυμνός – ‘nagi’.

– gr. διατίθημι (658 d 7) – ‘recytować (wiersz)’ vs orm. *tramadrem* (52, 16) – ‘układać’.

W tym przypadku czasownik grecki został użyty w dość rzadkim znaczeniu i prawdopodobnie dlatego w tłumaczeniu zdecydowano się na przekład mechaniczny, będący dokładną kalką strukturalną: δια- → *tram-* + τίθημι → *-drem* (< *dnem*), połączone ze sobą spójką *-a-*.

– gr. ἥδιστος (658 b 3) – ‘najprzyjemniejszy’ vs orm. *heštowfⁱwn* (51, 22) – ‘przyjemność’.

– gr. μουσηγήτης (653 d 3) – ‘przewodnik Muz’ vs orm. *eražštic^cn* (44, 24) – ‘„Muz” (*gen. pl.*)’.

Wydaje się, że w tłumaczeniu uwzględniona została jedynie częśćka μουσ- – pierwszy z dwóch elementów złożonego greckiego rzeczownika μουσηγήτης, jednego z epitetów Apollina. Autor przekładu pominął częśćkę -ηγής, wywodzącą się z rdzenia ἄγ- (por. ἄγω – ‘przewodzić, prowadzić’).

3. CZASOWNIKI ZŁOŻONE

Analiza ormiańskiego przekładu złożonych czasowników greckich może wnieść istotny wkład w studia nad tym tłumaczeniem. Klasyczny język ormiański, niedysponujący licznymi środkami prefiksacji charakterystycznymi dla greki, zmuszał tłumacza do poszukiwania strategii translacji odbiegających od dosłowności. Niektóre z nich występują częściej w pewnych okresach literatury ormiańskiej niż w innych, dostarczając dzięki temu dodatkowych, przydatnych wskazówek dla ustalania chronologii dzieł. Badania identyfikują pięć sposobów tłumaczenia czasowników złożonych²³; poniżej zebrano 69 przykładów ilustrujących cztery z nich, przykładów piątego typu brak w analizowanej partii (zob. niżej).

²³ Zgodnie ze wskazówkami zaproponowanymi przez Sirinian, *La traduzione armena...* (zob. wyżej, przyp. 17), s. 89–95, i ead., *La traduzione dei composti verbali greci nelle versioni armene delle Orazioni di Gregorio di Nazianzo e nelle Regole di Basilio di Cesarea*, [w:] *La diffusione dell’eredità classica nell’età tardo-antica e medievale. Atti del Seminario Nazionale (Trieste, 19–20 settembre 1996)*, oprac. R. B. Finazzi, A. Valvo, Edizioni dell’Orso, Alessandria 1998, s. 199–210.

3.1. TYP A – KALKA STRUKTURALNA (9 PRZYPADKÓW)

Złożonemu czasownikowi greckiemu odpowiada równoważny złożony czasownik ormiański (przedrostek + czasownik). Jest to metoda sztuczna, szeroko rozpowszechniona w przekładach okresu hellenofilskiego (VI–VIII wiek).

Przykłady:

- gr. ἀπο-δίδωμι (659 b 5) – ‘oddawać’ → orm. *bac^c-a-trem* (53, 15);
- gr. δια-voέω (654 c 7; d 1) – ‘myśleć’ → orm. *tram-a-xorhim* (46, 1; 46, 5);
- gr. δια-φέρω (659 a 1) – ‘różnić się’ → orm. *tar-berim* (53, 1);²⁴
- gr. μετα-χειρίζομαι (656 d 7) – ‘zajmować się (czymś)’, dosł. ‘przykładać rękę (do czegoś)’ → orm. *an-jerem* (<*and-*) (49, 11);
- gr. παρ-έχω (657 a 8) – ‘dostarczać’ → orm. *ar^t-towem* (49, 32);
- gr. περι-φέρω (659 d 1) – ‘obnosić’ → orm. *srj^t-a-berem* (53, 30).

3.2. TYP B – CZASOWNIK PROSTY (31 PRZYPADKÓW)

Złożony czasownik grecki zostaje przetłumaczony za pomocą odpowiadającego mu ormiańskiego czasownika prostego; jest to zjawisko częste w tradycji translatorskiej okresu prehellenofilskiego.

Przykłady:

- gr. ἀπ-εργάζομαι (656 e 2) – ‘pracować’ → orm. *gorcem* (49, 16);
- gr. ἀφ-ορίζω (658 a 7) – ‘odgraniczać’ → orm. *orošem* (51, 14);
- gr. ἐπ-αν-ορθόω (653 d 4) – ‘prostować’ → orm. *owllem* (44, 23);
- gr. κατ-ορθόω (654 d 1; d 2) – ‘prostować, korygować’ → orm. *owllem* (46, 5; 46, 6).

3.3. TYP C – DEKOMPOZYCJA (7 PRZYPADKÓW)

Przedrostek grecki tłumaczony jest za pomocą przysłówka, podczas gdy czasownik zostaje oddany w formie odpowiadającego mu ormiańskiego czasownika prostego; także ta technika bierze swój początek w okresie prehellenofilskim.

Przykłady:

- gr. ἀπο-φαίνω (656 d 9) – ‘pojawiać się’ → orm. *ibac^c erewec^cowc^cim* (49, 14);
- gr. συv-δοκέω (659 d 4) – ‘wydawać się (zgodnie dwóm lub więcej osobom)’ → orm. *imiasin t^cowim* (53, 34);
- gr. συv-είρω (654 a 4) – ‘zapłatać, wiązać razem’ → orm. *imiasin p^cak^cem* (45, 8).

²⁴ Przedrostek *tram-* (jak w poprzednim przykładzie) pojawia się w tekstach wcześniej niż *tar-* na tłumaczenie greckiego przedrostka *δια-*. Por. Mercier, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 13), s. 66.

3.4. TYP D – AD SENSUM (22 PRZYPADKI)

Złożony czasownik grecki zostaje zrekonstruowany w tekście ormiańskim bądź to jedynie za pomocą czasownika, który podsumowuje jego znaczenie, bądź przy użyciu peryfrazy; ten typ tłumaczenia rozpowszechniony jest w najstarszych przekładach i wymaga od tłumacza pewnego wysiłku interpretacyjnego.

Przykłady:

- gr. ἀφ-ίημι (657 e 4) – ‘pozwalać’ → orm. *ʿolanam* (51, 3);
- gr. δι-αιρέω (658 a 5) – ‘rozdzielać’ → orm. *bažanem* (51, 4);
- gr. παρα-ποδίζομαι (652 b 1) – ‘potykać się, zaplątywać się’ → orm. *gayʿaglem* (43, 9–10);
- gr. προ-καλέω (655 b 7) – ‘zapraszać’ → orm. *hrawirem* (47, 9);
- gr. συν-άγω (658a 8) – ‘zbierać, gromadzić’ → orm. *jołovem* (51, 15).

Brak jest w omawianym tu ustępie przekładu *Praw* Platona przykładów tłumaczenia czasowników złożonych na sposób piąty (typ E – *ad sensum* + przysłówki), w którym złożonemu czasownikowi greckiemu odpowiada w tekście ormiańskim adekwatny do niego semantycznie czasownik (jak w poprzednim typie) oraz dodatkowo towarzyszący mu przysówek; jest to technika redundantna i mechaniczna, która pojawia się już w tekstach prehellenofilskich, ale charakterystyczna jest dla dzieł hellenofilskich.

Wyraźna rzadkość występowania czasowników złożonych typu A (13%) oraz nieobecność czasowników typu E zdają się stawiać nasz tekst poza obrębem tradycji tekstów najradykalniej hellenofilskich. Należy ponadto zaznaczyć, że jedynie w dwóch czasownikach złożonych typu A pojawiają się przedrostki szeroko poświadczone w tłumaczeniach należących do tej tradycji: *bac^c*- i *tar*-. Inne przedrostki występujące w tego rodzaju czasownikach w badanym tu passusie udokumentowane zostały także w dziełach klasycznych. Przewaga typów B (45%) i D (31,8%), ale i występowanie typu A świadczą o dokonaniu przez tłumacza kompleksowej analizy semantycznej greckich czasowników.

4. SKŁADNIA

4.1. IMIESŁOWY

Trudności, jakie napotykał tłumacz, najbardziej widoczne są w interpretacji greckich imiesłowów. Systemu imiesłowów języka ormiańskiego nie da się przyrównać do systemu imiesłowów greckich, o wiele bardziej złożonego. Z tych rozbieżności wynika różnorodność przyjmowanych przez tłumacza rozwiązań, nie zawsze szczęśliwych, ale świadczących o wysiłku włożonym w zbadanie i zrozumienie tekstu.

4.1.1. IMIESŁÓW OKOLICZNIKOWY (*PARTICIPIUM CONIUNCTUM*)

Najczęstszym sposobem na oddanie *participium coniunctum* jest użycie bezokolicznika w narzędniku (*instrumentalis infinitivi*), z końcówką *-ov*²⁵, na przykład: θεοὶ δὲ οἰκτεῖραντες τὸ τῶν ἀνθρώπων [...] γένος [...] ἐτάξαντο (653 c 9 – d 2) – „bogowie litując się nad rodzajem ludzkim ustanowili...” → *isk astowack^cs gt^calov ar mardkan [...] serš [...] kargec^cin* (44, 20–21). Znacznie rzadziej odnajdujemy inny sposób, bliski szkole hellenofilskiej, polegający na zastosowaniu imiesłowu przeszłego z zakończeniem *-eal*²⁶, na przykład: ἄρ' οὖν θαρροῦντες λέγομεν τὴν τῆ μουσικῆ καὶ τῆ παιδιᾶ [...] χρεῖαν ὀρθὴν εἶναι; (657 c 3–4) – „czy nie poważymy się powiedzieć, że korzyść z muzyki i uciechy [...] jest właściwa?” → *vstahaceal ardeawk^c asasc^cowk^c zeraštakanaw ew xalaleawk^c [...] pitoyowf^ciw n owlwl gol* (50, 14–16).

4.1.2. IMIESŁÓW ORZECZNIKOWY (*PARTICIPIUM PRAEDICATIVUM*)

Także w oddawaniu imiesłowów orzecznikowych można zauważyć tendencję do stosowania bezokolicznika w narzędniku. W znalezionych w badanym passusie przypadkach tekst ormiański przyjmuje tę właśnie wielofunkcyjną formę; na przykład: τὸ δὲ τῶν πρεσβυτέρων ἡμῶν ἐκείνουσ ἀῦ θεωροῦντες διάγειν ἡγούμεθα πρεπόντως (657 d 2–3) – „a my starsi, czy nie uważamy, że pięknie spędzamy czas patrząc na nich [scil. młodych]?” → *isk mez eric^cagownic^cs znosa isk tesanelov [...] berel vayelčagoy n varkanimk^c* (50, 23–25).

4.1.3. IMIESŁÓW URZECZOWIONY (*PARTICIPIUM SUBSTANTIVATUM*)

Temu typowi imiesłowów greckich w klasycznym języku ormiańskim odpowiada zazwyczaj zdanie względne²⁷. Przykładów takiego sposobu tłumaczenia nie brakuje w omawianym tekście, na przykład: τῷ χαίροντι (656 a 7) – ‘temu, który się cieszy’ → *aynm or xnday* (43, 14); τὰ γεγραμμένα (656 e 5) – „(obrazy,) które zostały namalowane” → *zaynosik or [...] greal ēin* (49, 20–21). Mimo to obserwuje się częstsze, dobrze udokumentowane w dziełach hellenofilskich²⁸ tłumaczenia z zastosowaniem imiesłowu przeszłego zakończonego na *-eal* lub imiesłowu terazniejszego z końcówką *-ol*, nierzadko z towarzyszącą partykułą deiktyczną *-n*²⁹, a także,

²⁵ Owa forma gramatyczna zmienia w przekładach z greki na ormiański funkcję z odpowiedniej zwłaszcza dla oddania imiesłowów greckich wskazujących przyczynę lub sposób na równoważną imiesłowowi greckiemu w jego wszystkich funkcjach.

²⁶ Por. V. Calzolari, *Particolarità sintattiche e lessicali della versione armena del Martirio di Andrea, messa a confronto con Teone armeno*, Le Muséon 106, 1993, s. 267–288, zwł. s. 272.

²⁷ V. Bănățeanu, *La traduction arménienne des tours participiaux grecs*, Librăria Academica, București 1937, s. 118–121.

²⁸ Calzolari, op. cit., s. 275.

²⁹ Zaimki: *-s, -d, -n*, tzw. wskazujące suffigowane, pełniły w języku starormiańskim funkcję kategorii określoności – były zatem, w pewnym sensie, odpowiednikami greckich rodzajników. Zob. A. Pisowicz, *Gramatyka ormiańska. Grabar-Aszcharabar*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2001, s. 80.

aczkolwiek nieregularnie, z dodaniem *nota accusativi* z³⁰, na przykład: τὸν παιδευμένον (654 b 1) – ‘tego, który został wyedukowany’ → *z-xrateal-n* (45, 15); τοῖς κάμουσιν (659 e 5) – ‘chorym’ → *ašxateloč^c-n (dativus)* (54, 10), τὸν νικῶντα (659 b 7) – ‘zwycięzce’ → *z-yal^fol-n* (53, 18).

Pojawiają się jednakże również inne techniki, często wymuszone potrzebą zastosowania retorycznej *variatio*, takie jak użycie rzeczowników lub formacji z sufiksem *nomen agentis* -ič³¹: τοὺς δωδοκῶτας (654 a 2) – ‘tych, którzy dali’ → *tow-ič^ck^cs* (45, 5) – ‘dawców’. Szczególnie interesujący jest następujący passus, w którym trzy greckie imiesłowy o znaczeniu rzeczownikowym ormiańskie tłumaczenie oddaje za pomocą dwóch imiesłowów zakończonych na *-eal* i jednego rzeczownika (środkowe słowo): τὰ ῥηθέντα [...] μελωδηθέντα [...] χορευθέντα (655 d 8) – „słowa [...] pieśni [...] chóry” → *asac^cealsn [...] ergsn [...] parealsn* (47, 31–33).

4.1.4. IMIESŁÓW PRZYDAWKOWY (*PARTICIPIUM ATTRIBUTIVUM*)

Podobnie grecki imiesłów przydawkowy, gramatycznie zbliżony do rzeczownikowego, tłumaczony był w klasycznym ormiańskim poprzez zdanie względne. Odnajdujemy tutaj pewną równowagę w zastosowaniu różnych rozwiązań. Powracają z niemal jednakową częstotliwością:

- zdania względne, na przykład: τὴν ἡδονὴν ταῖς ψυχαῖς πορίζουσαν δύναμιν (655 d 1–2) – „siła, która przynosi przyjemność duszom” → *zawrow^fiwnn, or anjanc^c artowē zheštow^fiwnn* (47, 23–24);
- imiesłowy zakończone na *-eal*, na przykład: τὴν καθιερωθεῖσαν χορείαν (657 b 6) – „uświęcony taniec” → *zsrbazaneal parn* (50, 9);
- bezokoliczniki w narzędniku, na przykład: τὰς τε τροφὰς γενομένας ἐν ταῖς ἑορταῖς (653 d 4–5) – „pokrzepienie, które rodzi się podczas tych uroczystości” → *zsnowzdkⁿ isk line lov ar tawns* (44, 25).

4.2. *GENETIVUS ABSOLUTUS*

Ta konstrukcja składniowa występuje w badanym ustępie pięciokrotnie i za każdym razem tłumacz ormiański oddaje ją bezokolicznikiem w narzędniku z podmiotem w dopełniaczu³². Nie ma tu jednakże mowy o dokładnej kalce

³⁰ Przyimek z pełnił w tekstach klasycznych funkcję zaznaczającą biernik, zob. Meillet, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 14), s. 94. Jego użycie w tłumaczeniu tej greckiej konstrukcji podkreśla jednakże jego pierwotną funkcję określającą, zob. M. Minassian, *Grammaire descriptive de l'arménien classique*, Martiros Minassian, Genève 1996, s. 218.

³¹ Por. G. Uluhogian, *Basilio di Cesarea. Il Libro delle Domande (Le Regole)*, Lovanii 1993 (CSCO 536–537, Scriptorum Armeniaci 19–20), s. XV.

³² Por. Mercier, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 13), s. 74; G. Uluhogian, *Tecnica della traduzione, particolarità lessicali, calchi sintattici della versione armena dell'Asceticon di S. Basilio*, Handes Amsorya 10–12, 1975, s. 405–422; Calzolari, op. cit., s. 271–272; G. Muradyan, *Pre-hellenizing Translations*, [w:] *Bnagirk' Yišatakac'. Documenta memoriae. Dall'Italia all'Armenia. Studi in*

językowej, której zastosowanie jest typowe dla przekładów wyraźniej wpisujących się w nurt hellenofilski (które wiernie odzwierciedlają grecką konstrukcję w ten sposób, że rzeczownikowi w dopełniaczu towarzyszy imiesłów w dopełniaczu), ale i nie jest to rozwiązanie charakterystyczne dla języka klasycznego, gdzie preferowane byłoby zdanie okolicznikowe. Ten sposób tłumaczenia (nieklasyczny, ale i nie całkowicie hellenofilski) napotykamy z pewną częstotliwością także w przekładach prehellennofilskich³³. Oto przykład:

ἀνδρικῆς ψυχῆς ἐν πόνοις ἐχομένης καὶ δειλῆς ἐν τοῖς αὐτοῖς τε καὶ ἴσοις ἄρ' ὅμοια τὰ τε σχήματα καὶ τὰ φθέγματα συμβαίνει γίνεσθαι; (654 e 10 – 655 a 2) – „dzielna dusza, gdy znajduje się w trudnych okolicznościach, i dusza tchórzliwa, gdy w takim samym i równie ciężkim jest położeniu, czy wykazują podobną postawę i czy podobne są ich wypowiedzi?” → orm. *barerarian hogwoy ašxatanawk^c golov, ew vati ownemn ar noyns isk ew ar hawasars: Ard nmanapēs jewk^cn ew barbark^cn patahi linel erkok^cownc^c* (46, 27). Por. także inne przykłady: 655 a 5–6 → 46, 32–33; 655 d 7 → 47, 30–31; 658 c 1–2 → 51, 30–32.

4.3. ACCUSATIVUS CUM INFINITIVO

Kalka składniowa greckiego *ACI* występuje w omawianym przekładzie dość często (w około dziesięciu przypadkach). Obok tego sposobu translacji występują rzadziej także inne strategie tłumaczenia, typowe dla ormiańskich tekstów klasycznych³⁴, używające konstrukcji *dativus cum infinitivo*. Na przykład:

- z *accusatiwem*: ἐν Αἰγύπτῳ δὲ δὴ πῶς τὸ τοιοῦτον φῆς νενομοθετῆσθαι; (656 d 3–4) – „a w Egipcie w jaki sposób, mówisz, ustanowione to zostało prawnie?” → *ew yEgiptos isk orpēs zays ases awrinadril* (49, 6–7).
- z *datiwem*: μετόχους αὐτοὺς εἶναι δεῖ φρονήσεως (659 a 3) – „muszą mieć mądrość” → *xorhemowt^ceann kc^cord gol soc^ca part ē* (53, 3–4).

Napotykamy także kalkę zdania podrzędnie złożonego dopełnieniowego ze spójnikiem ὥς (→ *ibrow*): οὐ [...] ἐπεῖ [...], ὥς αὐτὸς μὲν χαίρει... (655 c 5–7) – „nie powie, że sam się cieszy...” → *asic^cē... Ew oc^c ibrow sa xnday* (47, 18–20)³⁵.

onore di Gabriella Uluhogian, oprac. V. Calzolari et al., Università di Bologna, Bologna 2004, s. 297–315.

³³ V. Calzolari, *La version arménienne du Dialogue d’Athanasie et Zachée du pseudo-Athanasie d’Alexandrie. Analyse linguistique et comparaison avec l’original grec*, Le Muséon 113, 2000, s. 125–147.

³⁴ Por. *ibid.*, s. 136.

³⁵ Język klasyczny preferowałby spójnik *t^cē/et^cē* zamiast *ibrow*, por. H. Jensen, *Altarmenische Grammatik*, Heidelberg 1959, s. 201–202.

4.4. SZYK PRZYDAWKOWY

W tekstach zwłaszcza hellenofilskich tłumacze starają się zachowywać pozycję elementu określającego (składnik podrzędny), tak żeby poprzedzał rzeczownik określony (składnik nadrzędny). W naszym przekładzie również znajdujemy przykłady, gdzie struktura ta jest utrzymana za pomocą morfemu *z-* (na ogół zaznaczającego biernik – *nota accusativi*) albo przez partykulę deiktyczną *-n*, czy wreszcie przez obydwa te elementy, o funkcji zbliżonej do rodzajnika greckiego³⁶, na przykład: τῶν παίδων παιδικὴν [...] αἴσθησιν (653 a 5–6) – „dziecinne doznanie u dzieci” → *z-mankanc^c-n mankakan sgayow^fiwn* (43, 18–19); τὴν δὲ τῶν πονηρῶν [scil. τροφῆν] (660 a 2) – „(pokarm,) co nie służy ich zdrowiu” → *z-šareac^c-n* (54, 13); τὰ τῆς κακίας ἢ ἀρετῆς καλλίονα χορεύματα (655 c 5–6) – „piękniejsze są tańce odtwarzające złe obyczaje od tych, które odtwarzają cnotliwe” – → *z-čarowt^cean-n k^lanz-ariowt^cean-n parkⁿ gelec^ckagoyⁿ gol* (47, 18–19).

Natomiast w innym przypadku wyrażenie greckie zostaje przetłumaczone w sposób bardziej naturalny, przy użyciu zdania względnego: ἐκ τῶν ὑπὸ σοῦ τὰ νῦν λεχθέντων (657 c 1–2) – „z tego, co właśnie powiedziałeś” → *aynoc^cik, or a^r i k^lēn ayžm asac^can* (50, 12–13).

4.5. IDIOMY

Greckie wyrażenia idiomatyczne często tłumaczone są dosłownie³⁷, co narzuca tekstowi ormiańskiemu sztuczne konstrukcje. Wśród nich występują:

- nieprzechodnie użycie ἔχω + przysłówki, na przykład: ταῦθ' ἡμῖν οὕτως ἔχειν ἀποκεκρίσθω (655 b 7–8) – „niech zostanie przez nas dana odpowiedź, że tak się te sprawy mają” → *zaysosik mez ayspēs ownel tac^ci ard patasxani* (47, 9–10);
- zwrot εὖ πράττειν – „mieć się dobrze” – wiernie oddany jako *bari gorcel* (657 c 6 → 50, 17).

³⁶ Na temat tego zjawiska, obecnego już w klasycznym języku ormiańskim, ale nadużywanego w okresie hellenizującym, por. Mercier, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 13), s. 71–72; M. Minassian, *Emploi du génitif substantivé en arménien classique*, Revue des Études Arméniennes 7, 1970, s. 13–34; R. Ajello, *Sulla „frase relativa nominale” e su alcuni procedimenti formali di unione di determinato e determinante in armeno classico*, Studi e Saggi Linguistici 13, 1973, s. 141–184; G. Muradyan, *Notes on Some Linguistic Characteristics of the Hellenizing Translations*, Le Muséon 112, 1999, s. 65–71.

³⁷ Por. ibid.

5. STYL

Choć świadectwa stosowania kalki leksykalnej i semantycznej są w badanej partii stosunkowo nieliczne, możemy stwierdzić, że tekst ormiański przyjmuje specyficzną tożsamość językową odzwierciedlając właściwości greki. Pod względem składniowym wykazuje on w istocie dużą zależność od oryginału greckiego, pozwalając czytelnikowi dostrzec pewną bierność tłumacza, przede wszystkim w tłumaczeniu takich konstrukcji jak *ACI*, imiesłowy i *genetivus absolutus*.

Skłonność do przekładu *verbum de verbo*, charakterystyczna dla dzieł z okresu *Yownaban dproc^c*, daje się zauważyć także w badanym tekście, jakkolwiek towarzyszy jej prawie zawsze również wola czynienia tłumaczenia zrozumiałym. Z tego powodu zdarza się, że przekład ormiański uzupełnia czasownik tam, gdzie w oryginale ma miejsce typowa dla języka greckiego elipsa czasownika, zwłaszcza łącznika (na przykład *ὅτε γε μηδὲ τὰ χρώματα*; [655 a 3] – „przecież nawet barwa ich twarzy [nie jest taka sama]” → *yoržam ew oč zoynk^cn ic^cen* [46, 30]; inne przypadki: 652 a 1 → 43, 1; 654 d 3 → 46, 6; 658 e 1 → 52, 22). Podobnie uzupełnione zostały (niekoniecznie potrzebnie) zaimki osobowe w wyrażeniach typu *ὡς ἔοικε* – „jak się wydaje” → *orpēs łowi inj* – „jak mi się wydaje” (por. 652 a 1 → 43, 2) albo został powtórzony podmiot tam, gdzie w grece powtórzenie podmiotu nie występuje (por. 655 a 2 vs 46, 29). Można ponadto zauważyć pewną swobodę w decyzjach o użyciu partykuł i spójników, takich jak *isk* ‘ale, i’, *ard* ‘więc’, *ew* ‘i’ oraz tym podobnych, tam, gdzie brakuje ich w greckim oryginale.

Nasz tekst nie wydaje się także pozbawiony pewnej dbałości o względy retoryczne. Można bowiem dostrzec godne docenienia zabiegi *variatio* – tam, gdzie nie pojawiają się one w grece. Na przykład:

- powtórzenie *ἀρετή* ‘cnota’ (653 a 6 – 653 b 2) → *arak^cinowł^ciwn* [...] *ariowł^ciwn* (43, 20 – 44, 4): *variatio synonymica*;
- *τὰ αἰσχρὰ αἰσχρὰ* (654 c 4–5) – „haniebne to, co jest haniebne” → *zyorinn garšelisn* (45, 32): *variatio synonymica*;
- powtórzenie *προσαγορεύειν* ‘przemawiać’ (655 e 2 – 656 a 1) → *arasel* [...] *asel* (47, 35 – 48, 3): *variatio synonymica*;
- *κινεῖσθαι* [...] *φθέγγεσθαι* (653 e 1) – „działać [...] mówić” → *zšaržowł^ciwn* [...] *zbarbaril* (44, 28–31): dwóm bezokolicznikom greckim odpowiada w tekście ormiańskim rzeczownik i bezokolicznik;
- *τὰ μὲν* [...] *τὰ* [...] *δέ...* (655 b 1–2) – „jedne [...], a drugie...” → *omank^c* [...] *ayn or* (47, 4–7): *variatio syntactica*.

Jak pokazał Bernard Coulie³⁸, wyżej wymienione techniki stylistyczne pojawiają się stosunkowo często w dziełach prehellenofilskich, takich jak przekład *Mowy 43*

³⁸ B. Coulie, *Style et traduction: réflexions sur les versions arméniennes de textes grecs*, Revue des Études Arméniennes 25, 1994–1995, s. 43–62.

Grzegorza z Nazjanzu, zanikają zaś w tłumaczeniach okresu hellenofilskiego. Wówczas skrajna wierność wobec greckiego oryginału wymagała uszanowania występujących w tłumaczonym tekście powtórzeń.

6. ZAKOŃCZENIE

Jak wynika z przedstawionej pokrótce w tym artykule analizy językowej, stajemy w obliczu dzieła w znacznej mierze imitującego tekst źródłowy, aczkolwiek obok tej tendencji zauważamy także współwystępowanie rozwiązań bardziej odpowiednich i naturalnych dla języka ormiańskiego, które znacznie lepiej oddają wielość form ekspresji greckiego oryginału.

Połączone świadectwo odnalezionych w tekście elementów prehellenofilskich i hellenofilskich mogłoby nas skłaniać do datowania ormiańskiego tłumaczenia *Praw Platona* na przełom tych dwóch okresów, czyli czas kształtowania się kultury ormiańskiej (VI–VIII wiek). Równoległe do aktywności translatorskiej o charakterze religijnym występował wówczas nurt świecki, ukierunkowany na budowanie dziedzictwa wiedzy gramatycznej, filozoficznej i retorycznej, niezbędnego do stworzenia modelu edukacji bazującego na wzorcu bizantyjskim³⁹, co widać szczególnie w tworzeniu nowych specjalistycznych wyrazów dotyczących greckiej kultury filozoficznej. Niemniej jednak w próbach datowania tekstu konieczna jest ostrożność, gdyż, jak już była mowa, proponowane do tej pory ramy czasowe wydają się obecnie zbyt sztywne⁴⁰. W najnowszych badaniach nad korpusem ormiańskiego Platona zauważono na przykład, że przekłady dialogów cechuje niejednorodny stopień dosłowności⁴¹. W celu dokładniejszej periodyzacji oraz określenia środowiska, w którym owe dzieła powstały, konieczne jest zatem zestawienie pod względem językowym tłumaczeń pięciu dialogów (co wymaga sporządzenia wydań krytycznych – te na razie dostępne są tylko częściowo) oraz przeprowadzenie badań nad znajomością tychże przekładów u pisarzy ormiańskich pomiędzy VI a XII wiekiem⁴².

r.peressin@uksw.edu.pl

³⁹ A. Terian, *The Hellenizing School: Its Time, Place and Scope of Activities Reconsidered*, [w:] *East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period*, oprac. N. Garsoïan et al., Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington, DC 1982, s. 174–186; V. Calzolari, *Aux origines de la formation du corpus philosophique en Arménie: quelques remarques sur les versions arméniennes des commentaires grecs de David*, [w:] *The Libraries of the Neoplatonists. Proceedings of the Meeting of the European Science Foundation Network "Late Antiquity and Arabic Thought: Patterns in the Constitution of European Culture" Held in Strasbourg, March 12–14, 2004*, oprac. C. D'Ancona, Brill, Leiden – Boston 2007, s. 259–278.

⁴⁰ Zob. wyżej, przyp. 8.

⁴¹ Tinti, *Grecisms...* (zob. wyżej, przyp. 8), s. 278 i przyp. 6.

⁴² Tinti, *On the Chronology...* (zob. wyżej, przyp. 8), s. 274.

ARGUMENTUM

Consideratur Platonis librorum De legibus versio Armena, aetate, quae philograeca dicitur, facta (VI–VIII saec.). Cum auctor imprimis scrutetur, quibus singulis verbis oratio Platonis versa sit, tamen alia quoque inquiruntur, sicut quo stilo interpres usus sit in textu Armeno componendo. Variis modis locutiones linguae Graecae proprias vertendi accurate perspectis etiam aetas, qua illa versio Armena exorta sit, potest disputari.

